

Διαφωτισμός και Συντηρητισμός: Οί πνευματικές τάσεις μέσα στον Έλληνικό χώρο τὸν 18ο αἰῶνα

ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΑΙΜΙΛΙΟΥ ΤΑΧΙΑΟΥ*

Εἶναι κοινῶς ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ 18ος αἰῶνας ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἓνα κεφάλαιο μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, τὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ἐξάπλωση τοῦ Διαφωτισμοῦ¹, ὁ ὁποῖος, στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, κατακτᾷ ὅλο καὶ περισσότερο ἔδαφος. Ἄν ἡ μελέτη αὐτῆς τῆς διαδικασίας θέτει ἓνα πλῆθος ἀπὸ προβλήματα στὸν ἐρευνητὴ, ὅταν ὁ λόγος ἀφορᾷ σὲ κάποια χώρα ἢ ὁποῖα εἶχε ἀδιάκοπη καὶ ἀδιατάρακτη συνέχεια πολιτιστικῆς ζωῆς, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Ἐδῶ τὰ δεδομένα εἶναι πολὺ διαφορετικά, διότι καὶ οἱ ἐξελικτικὲς διαδικασίες ποὺ ἀκολουθήθηκαν ἦταν διαφορετικὲς. Ἡ κατάκτηση τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ ὁποία ὀλοκληρώθηκε τὸν 15ο αἰῶνα, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον τὴν ἀνακοπή τῶν σχέσεων τῶν χωρῶν ποὺ περιλαμβάνονταν σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς μὲ τίς ὑπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκὲς χώρες, ἀλλὰ καὶ τὴν σχεδὸν ὀλοσχερῆ, γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἀνάσχεση κάθε τοπικῆς καὶ ἰθαγενοῦς ἐξέλιξης στὸν τομέα τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν². Καὶ γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε ἀπλούστερα, ὅταν οἱ χώρες τῆς δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἔμπαιναν σὲ μία περίοδο ἀκμῆς, ἡ ὁποῖα ἦρθε σὰν συνέπεια τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννη-

---

* Ὁ Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ν. Ταχιάος εἶναι Ὁμότ. καθηγητὴς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἄλλοδαπὸ μέλος τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν καὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν.

1. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ (γερμ. Aufklärung, ἀγγλ. Enlightenment, γαλλ. Lumières) προσδιορίζεται κυρίως στὴν περίοδο μεταξὺ 1637 καὶ 1789. Βλ. BRINTON C., CHRISTOPHER J. B., R. L. WOLFF, *Civilization in the West*, Englewood Cliffs, NJ, 1964, 348-388, ὅπου καὶ σχετικὴ γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία.

2. Βλ. τὴ λαμπρὴ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ μελέτη τοῦ И. Снегаров, *Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи*, София 1958.

σης γραμμάτων και τεχνῶν, ἡ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη ἔχανε ἐντελῶς τὴν ἐλευθερία της καὶ βυθιζόταν στὸ πνευματικὸ σκοτάδι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, μόνο μετὰ ἀπὸ πολὺπλοκες καὶ μακροχρόνιες διαδικασίες, μπόρεσε καὶ πάλι νὰ ἐξέλθει.

Ἡ τουρκικὴ κατάκτηση λειτούργησε σὰν μία δυναμικὴ φυγόκεντρο τάση γιὰ τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὅταν τὸ 1453 ἀλώθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἡ Κωνσταντινούπολη, μαζί της χανόταν καὶ τὸ ζωτικότερο κέντρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, τὸ ὁποῖο, μὲ τὴν ἀκτινοβολία του, ἔτρεφε πνευματικῶς καὶ πολιτιστικῶς ἐπὶ αἰῶνες ὀλόκληρους ὅλες τὶς χῶρες ποὺ περιλάμβανε αὐτή. Οἱ συνέπειες τοῦ μουσουλμανικοῦ ζυγοῦ ἦταν τόσο βαριές, ὥστε νὰ μὴν μπορέσουν νὰ τὶς ἀντέξουν τὰ ἐλεύθερα πνεύματα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς λογίων ἐγκατέλειψε τὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος, γιὰ νὰ βρεῖ πνευματικὸ καταφύγιο στὴ γειτονικὴ Ἰταλία, ἡ ὁποία, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα καὶ στὸ ἔξῃς ἀρχίζει νὰ διαδραματίζει, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῶν Ἑλλήνων. Ἐδῶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι, ἐνῶ οἱ λόγοι τῶν βαλκανικῶν σλαβικῶν χωρῶν κατέφευγαν κυρίως πρὸς τὴν ὀρθόδοξη Ρωσία³, οἱ Ἕλληνες λόγοι ποὺ ἦρθαν σ' αὐτὴν⁴ ἦταν πολὺ λιγότεροι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔπαιρναν τὸν δρόμο πρὸς τὴν Ἰταλία, παραβλέποντας τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀποτυχημένη ἐκκλησιαστικὴ ἔνωση στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας τοῦ 1439 εἶχε ἀφήσει βαθιὰ ἴχνη διαφορῶν ἀνάμεσα στὸν ὀρθόδοξο ἑλληνικὸ καὶ τὸν ρωμαιοκαθολικὸ ἰταλικὸ κόσμο. Οἱ πόλεις τῆς βορείου Ἰταλίας, κυρίως δὲ ἡ Φλωρεντία, ἡ Πάδοβα, ἡ Βενετία καὶ ἡ Πίζα, ὑπῆρξαν τὸ καταφύγιο τῶν Ἑλλήνων λογίων⁵. Ἐδῶ συνέχισαν τὶς σπουδές τους

3. Βλ. DZ. SP. RADOJČIĆ, *Južnoslovensko-ruske kulturne veze do početka XVIII veka*, Kruševac 1967.

4. Περὶ αὐτῶν βλέπε Б.Н. Флоря, «Греки-эмигранты в русском государстве второй половины XV-начала XVI в. Политическая и культурная деятельность», *Русско-балкански културни врзки през средновековието*, Софија 1982, 123-143. Βλέπε καὶ τὸ ἔργο τοῦ ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ Κ., *Διαχρονικὲς σχέσεις Ἑλλάδας-Ρωσίας (9ος-20ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 2011, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία.

5. Βλ. TSOURKAS C., *Gli scolari greci di Padova nel rinnovimento culturale dell Oriente ortodosso*, Padova 1958, GEANAKOPOLOS D. J., *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Harvard 1962, καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση: ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Ι., *Ἕλληνες λόγοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διάδοσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην*. Μετάφρασις Χ. Πατρυνέλη, Ἀθήναι 1965, GEANAKOPOLOS D. J., *Byzantine East and Latin West: Two Worlds*

καὶ τὸ συγγραφικὸ τους ἔργο, ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μάλιστα ἄρχισαν νὰ διδάσκουν σὲ ἰταλικά πανεπιστήμια. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο γεγονός ἦταν ὅτι, μὲ τὴν παρουσία ἐκεῖ αὐτῶν τῶν λογίων Ἑλλήνων, ἄρχισαν οἱ γνώσεις, οἱ ιδέες καὶ οἱ προβληματισμοὶ ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Ἰταλία νὰ μεταγγίζονται σιγά-σιγά καὶ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Αὐτὴ ἡ διαδικασία κράτησε αἰῶνες ὀλόκληρους, ἔτσι ὥστε, ὅταν ἀνέτειλε καὶ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο ὁ 18ος αἰώνας, νὰ ὑπάρχει ἤδη μία σοβαρὴ προπαρασκευὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀπὸ αὐτὸν καὶ ὄλων ἐκείνων τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ ἔφερε μαζί του γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν διανουμένων.

Ὁ 18ος αἰώνας ἀποτελέσει γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο μία περίοδο πνευματικῆς ἀκμῆς. Διάφοροι ἱστορικοὶ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι λειτούργησαν στὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ὅπως π.χ. ἡ διαμόρφωση τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ αὔξηση τοῦ ἐμπορίου μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ἡ ἀνάληψη τῆς διοίκησης τῶν Ἡγεμονιῶν Μολδαβίας καὶ Βλαχίας ἀπὸ Ἑλληνες ἡγεμόνες κ.ἄ., συντέλεσαν ὥστε ὁ ἑλληνικὸς κόσμος νὰ γνωρίσει μία ραγδαία οικονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνθησις⁶. Συγχρόνως, χάρις στὴ διάδοση τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τόσο τῶν Ἑλλήνων ὅσο καὶ τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν λαῶν⁷. Ἀπὸ μία πρώτη ἄποψη μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἀναγέννηση παρατηρεῖ κανεὶς δύο σαφῆ καὶ εὐκόλα διακρινόμενα ρεύματα: τὸ πρῶτο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐκφράζει τὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸ δεύτερο ἐκεῖνο ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὸν συντηρητισμὸ καὶ τὴν ἄκρα ἐπιφυλακτικότητα ἀπέναντι στὸν Διαφωτισμὸ⁸. Ὅσο καὶ ἂν τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα εἶναι εὐδιάκριτα, ὥστόσο τὸ

---

of Christendom in Middle Ages and Renaissance: Studies in Ecclesiastical and Cultural History, Oxford 1966, καὶ τοῦ ἴδιου, *Interaction of the "Sibling" Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, Yale University Press 1976, 172-295, 350-376,

6. Βλ. τὶς σχετικὲς μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀνακοινώσεις ποὺ ἔγιναν στὸ: *Συμπόσιον: Ἡ ἔποχὴ τῶν Φαναριωτῶν*, 21-25 Ὀκτωβρίου 1970. *Μνήμη Κλεοβούλου Τσοῦρκα* (Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 145), Θεσσαλονίκη 1970. Πρβλ. WINTER E., «Zur Geschichte der rumänischen Aufklärung in der Donaumonarchie», *Revue des études sud-est européennes*, X (1972), 385-391.

7. HENDERSON G.P., *The Revival of Greek Thought, 1620-1830*, Albany, NY, 1970, V. GEORGESCU, «La philosophie des Lumières et la formation de la conscience nationale dans le sud-est de l'Europe», *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du sud-est européen*, Bucarest 1970, 23-42, τοῦ ἴδιου, *Ideile politice și iluminismul în principatele române 1750-1831*, București 1972. Πρβλ. ΔΗΜΑΡΑ Κ. Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*. Ὁγδοῦ ἔκδοσις (Νεοελληνικά μελετήματα 2), Ἀθήνα 2002, 141-144, 476-478.

8. Ἐκτενὴς περιγραφή τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ τῶν δύο ρευμάτων δίδεται στὸ ἔργο τοῦ PODSKALSKY G., *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*. *Die Ortho-*

νά περιορίσουμε τὴν ἀναγέννηση πὺ ἀναφέραμε, σὲ δύο μέρη πὺ προκύπτουν ἐκατέρωθεν μιᾶς διαχωριστικῆς γραμμῆς, θὰ ἀποτελοῦσε μία ἀπαράδεκτη ἀπλοῦστευση τοῦ θέματος. Οἱ δύο αὐτὲς τάσεις πραγματικὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ ὅταν τὶς ἀναλύσουμε λεπτομερέστερα προκύπτουν ἐπὶ μέρους θέματα, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτουν μία πραγματικότητα μὲ πολλὲς καὶ ποικίλες ἀποχρώσεις, καὶ τότε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἀποκλίσεις, μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε μεταξὺ τους καὶ κάποιες ἀξιοσημεῖωτες συγκλίσεις.

Χρησιμοποιώντας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα τοῦ 18ου αἰῶνα, μὲ ἀρκετὰ συμβατικὸ τρόπο, τὸν ὄρο Διαφωτισμός⁹, ἐννοοῦμε μὲ αὐτὸν μία δέσμη συγκεκριμένων κατευθύνσεων, οἱ ὁποῖες προσέκυψαν μ' αὐτόν, δηλαδὴ τὴν ἀναβίωση τῶν ἀξιών τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τὴν ἐμμονὴ στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις καὶ ἀξίες, τὴν ἐπικράτηση τοῦ φυσικοῦ δικαίου, καθὼς καὶ ἄλλων ἀκόμη πεποιθήσεων, οἱ ὁποῖες, ἔστω καὶ ἀνομολόγητα, μποροῦσαν εὐκόλα νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἔξωση τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία. Ἡ διάδοση τῶν ιδεῶν αὐτῶν ἐπιτυγχάνοταν ἀπὸ τοὺς λογίους πὺ τὶς πρέσβευαν κυρίως μὲ τὴ χρήση τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀντιπαρρατασσόταν ὁ συντηρητισμός, ὁ ὁποῖος ἔβρισκε ἰσχυρὸ προστάτη, ἂν ὄχι καὶ ἐμπνευστή, τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία, ὄχι ἀδικαιολόγητα πολλὲς φορὲς, ἔβλεπε στὸν Διαφωτισμὸ ἕναν ἀντιστρατευόμενον σ' αὐτὴν ἀντίπαλο, ὁ ὁποῖος δυνάμει θὰ ὀδηγοῦσε τὸ ποίμνιό της ἔξω ἀπὸ τὴ μάντρα¹⁰. Καὶ ὁ φόβος αὐτὸς αὐξανόταν ὅσο περισσότερο ἀδυνατοῦσαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς συντηρητικῆς παράταξης νὰ παρακολουθήσουν καὶ νὰ ἀντιρροῦσουν τὶς ἀπό-

doxie im Spannungsfeld der nachreformatatorischen Konfessionen des Westens, München 1988, 79-385. Βλ. καὶ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἴδιου ἔργου: *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*. Μετάφραση: Πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Δ. Μεταλληνός (Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς), Ἀθήνα 2005, 119-476. Ἀξιόλογη γιὰ τὴ μελέτη τοῦ θέματος εἶναι καὶ ἡ ἐργασία τοῦ ΑΠΕΛΟΥ Α., *Πλάτωνος τύχαι (Ἡ λόγια παράδοση στὴν τουρκοκρατία)*, Ἀθήνα 1963.

9. Περὶ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ βλέπε τὶς ἐργασίες τῶν ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ Π. Μ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*. Μετάφραση Σ. Νικολοῦδη. Γ' ἔκδοση (Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς), Ἀθήνα 2000, καὶ ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*.

10. Βλ. τὸ κεφάλαιο «Ἐκκλησία καὶ Ἐπιστήμη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα» στὸ ἔργο τοῦ Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα (Νεοελληνικὰ μελετήματα 1)*, Ἀθήνα 1976, 97-113. Πρὸβλ. MACRIDES V. N., «Science and the Orthodox Church in the 18th and Early 19th Century Greece: Sociological Considerations», *Balkan Studies*, 29 (1988), 265-282.

ψεις τῶν ὁπαδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, εἴτε γιατί δὲν βρίσκονταν στὸ ἴδιο μορφωτικό μὲ αὐτοὺς ἐπίπεδο, ἢ γιατί δὲν κινουῦνταν μέσα στὶς ἴδιες κατηγορίες σκέψης.

Ἐξοχότερα ἀπὸ ὅσα σημειώθηκαν εἶναι σαφές ὅτι βρίσκόμεστε μπροστὰ σὲ ἓνα πρόβλημα, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ στὴ διαλεκτικὴ σχέση πού ἀνοιγόταν ἀφ' ἑνὸς μεταξὺ τῶν λεγόμενων προοδευτικῶν ρευμάτων, τὰ ὁποῖα ἔρχονταν στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἀντίδρασης πού πῆγαξε ἀπὸ τὴ στατικότητα, τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε ὁ συντηρητισμός. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ, εἶναι ἂν ὑπῆρξε κάποια σύγκλιση ἢ κάποιας μορφῆς σύνθεση τῶν δύο ρευμάτων. Συνήθως ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς καὶ τοὺς ἱστορικούς τῆς λογοτεχνίας λαμβάνεται ὡς δεδομένο ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο σαφῶς ἀντικρουόμενες τάσεις, τὶς ὁποῖες, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, μπορούμε συμβατικῶς νὰ ὀνομάσουμε τὴ μία ὀρθόδοξο συντηρητισμὸ καὶ τὴν ἄλλη δυτικὸ Διαφωτισμὸ.

Τὰ στοιχεῖα πού συνέθεταν τὴν παρουσία τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἀποτελοῦσαν ἀναγκαστικῶς μία πλήρη ἄρνηση τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, οὔτε καὶ αὐτοὶ πού θεωροῦνταν ἐκπρόσωποί τους ἦταν ὀπωσδήποτε ἐχθροὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν πάρουμε γιὰ παράδειγμα ἓναν ἀπὸ τοὺς κύριους ἐκπροσώπους τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ (1748-1833), καὶ ἂν, παρακάμπτοντας τὶς μεμονωμένες κατὰ καιροὺς θέσεις του, προβοῦμε σὲ μία τελικὴ γενικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ ἐκπρόσωπος αὐτὸς τῶν δυτικῶν ιδεῶν δὲν ἦταν ἀντίθετος πρὸς τὴν οὐσία τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης¹¹. Καταρχὴν ὁ Κοραῖς δὲν ἦταν ἄθεος, οὔτε κὰν θεϊστής, ὅπως ἦταν πολλοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ τῆς Γαλλίας, στὴν ὁποία αὐτὸς πέρασε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του. Ἦταν ἓνας διανοούμενος, πού ὄχι μόνο θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του πιστὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνδιαφερόταν ζω-

11. Λαμπρὴ μελέτη περὶ Κοραῖ καὶ τῶν ἀντικρουόμενων ρευμάτων συντηρητισμοῦ καὶ προοδευτικῶν ἀποτελεῖ αὐτὴ τοῦ Α. ΡΑΠΑΔΕΡΟΣ, *Metakinesis. Das kulturelle Zentralproblem des neuen Griechenland bei Korais und Oikonomos*, Mainz 1962 καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση: Α. ΠΑΠΑΔΕΡΟΣ, *Μετακένωσις. Ἑλλάδα - Ὁρθοδοξία - Διαφωτισμὸς κατὰ τὸν Κοραῖ καὶ τὸν Οἰκονόμο*, Ἀθήνα 2010. Ἐδῶ ἐξετάζονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Κοραῖ περὶ «μετακένωσης» στὸν ἑλληνικὸ κόσμο τῶν προοδευτικῶν ιδεῶν πού ἐπικρατοῦσαν στὴν Εὐρώπη. Πρβλ. ΚΝΟΣ Β., *L'histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Stockholm, Göteborg, Uppsala 1962, 588-600, ΔΗΜΑΡΑ Κ.Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 301-389, 513-517, HENDERSON G. P., *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, 142-158, ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀπὸ τίς πρώτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας*. Πέμπτη ἔκδοση, Ἀθήνα 1972, 193-213.

τικὰ γιὰ τὰ θέματά της. Ἐνῶ πολεμοῦσε τὴ θρησκευτικὴ δεισιδαιμονία καὶ τὴ στεγνὴ τυπολατρία, προκειμένου νὰ μορφωθοῦν θρησκευτικῶς τὰ ἑλληνοπαῖδα τῆς ἐποχῆς του, ἀνέλαβε νὰ μεταφράσει στὰ ἑλληνικὰ ἓνα ἐγχειρίδιο ὀρθόδοξης κατήχησης, τὸ ὁποῖο κυκλοφοροῦσε στὸν σλαβικὸ κόσμῳ¹². Οἱ συγκρούσεις του μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα εἶχαν τὴ βάση τους κυρίως στὴ διαφωνία του μὲ αὐτὰ ὅσον ἀφοροῦσε στὸν τρόπο μόρφωσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὸν ὁποῖο δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸν ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ νὰ τὸν μορφώσει θρησκευτικὰ μέσα σὲ ἓνα πνεῦμα ἐλευθερίας δυτικῆς ἀντίληψης. Ἀνάλογες σχεδὸν θέσεις μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε στὶς ἀπόψεις ἐνὸς ἄλλου ἀπὸ τοὺς κύριους ἐκπροσώπους τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα (περ. 1730-1800)¹³, ὁ ὁποῖος μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ ἔργο τοῦ Ἰταλοῦ Μουρατόρι περὶ Φιλοσοφίας καὶ πῶς αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ διδάσκεται στοὺς νέους¹⁴. Ὁ Μοισιόδαξ ἦταν ἐκκλησιαστικὸ πρόσωπο καὶ παρέμεινε τέτοιο ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Στὸν πρόλογο, τὸν ὁποῖο ἔγραψε γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Muratori, ἐξυμνεῖ τρεῖς προσωπικότητες συγχρόνων του, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη (1771-1806), τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη (1731-1800) καὶ τὸν Νικόλαο Ζαρζούλη (†1772). Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἦταν ἄνθρωποι ποὺ ἔχαιραν τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀνήκαν μᾶλλον στὴ συντηρητικὴ παράταξη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἐκπροσώπους τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ μνημονεύθηκαν, ὑπάρχει καὶ ἓνα πλήθος ἄλλων, οἱ ὁποῖοι, χωρὶς νὰ ἀντιστρατεύονται τὴν παράδοση, προσπαθοῦσαν νὰ δημιουργήσουν τὰ θεμέλια μιᾶς παιδείας, ὁμοίας μὲ αὐτὴν ποὺ προσφερόταν στὶς δυτικοευρωπαϊκὰς χῶρες τῆς ἐποχῆς τους. Πρῶτὴ φροντίδα τους ἦταν νὰ ἀποδεσμεύσουν τὰ ἐγχειρίδια γραμματικῆς ποὺ προορίζονταν γιὰ τὰ σχολεῖα ἀπὸ καθαρῶς ἐκκλησιαστικὰ κείμενα καὶ νὰ

12. Ὁ Κοραῖς μετέφρασε τὸ ἔργο Ὁρθόδοξος διδασκαλία εἶτον σύνοψις τῆς χριστιανικῆς θεολογίας τοῦ Μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνος, τὸ ὁποῖο καὶ ἐξέδωσε στὴ Λειψία τὸ 1782. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὅπως προηγουμένως καὶ γιὰ τίς σπουδές του στὴ Γαλλία, εἶχε δεχθεῖ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὸν μητροπολίτη πρῶην Κορίνθου Μακάριο Νοταρᾶ (1731-1805), αὐτὸν στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ σύνταξη τῆς *Φιλοκαλίας τῶν ἱερῶν νηπτικῶν* (Βενετία 1782), ἔργου ποὺ προέβαλλε τὴ βυζαντινὴ νηπτικὴ καὶ ἡσυχαστικὴ πνευματικότητα καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ὁποῖου φρόντισε ὁ ὅσιος Νικόδημος ὁ Ἄγιοςρεῖτης.

13. Βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 225-249, HENDERSON, *The Revival of Greek Thought*, 87-98.

14. LUDOVICO ANTONIO MURATORI, *La filosofia morale esposta e proposta ai giovani*, Verona 1735.

είσαγάγουν τις νέες μεθόδους της παιδαγωγικής. Στη συνέχεια έρχόταν η εισαγωγή μαθημάτων άγνωστων στον ελληνικό κόσμο της εποχής, όπως η φιλοσοφία, η λογική, τα μαθηματικά και η φυσική. Η αποδέσμευση πάντως των διδακτικών κειμένων από καθαρώς εκκλησιαστικά κείμενα δεν έβρισκε πάντοτε αντίθετους τους όπαδους της συντηρητικής παράταξης. Αντιθέτως μάλιστα, ένας από τους εκπροσώπους της παράταξης αυτής, ο Άγιορείτης μοναχός Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης (1713-1784)¹⁵, συνέταξε γραμματική, την οποία αργότερα έπεξεργάστηκε ο πιο φανατικός και αδιάλλακτος εκπρόσωπος των συντηρητικών, ο Άθανάσιος Πάριος (1721-1813), ο οποίος μάλιστα την παρουσίασε «καθαρισμένη από όλα τα περιττά και ξένα προς την γραμματικήν». Από την πράξη του αυτή φαίνεται ότι η υιοθέτηση των νέων παιδαγωγικών μεθόδων δεν ήταν απορριπτέα από συντηρητικούς.

Οί Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα, οί οποίοι είχαν σπουδάσει στην Ίταλία και στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, ήταν συνήθως όπαδοί των νέων φιλοσοφικών ρευμάτων. Για πρώτη φορά τώρα διδάσκονταν οί θεωρίες των Ίταλών στοχαστών και εισάγονταν επίσης στον ελληνικό κόσμο τα συστήματα των G. W. Leibniz (1646-1716), J. Locke (1632-1704), C. F. von Wolff (1679-1750), A. Genovesi (1713-1769) κ.ά. παλαιότερων και σύγχρονων φιλοσόφων και παιδαγωγών¹⁶. Εκείνοι από τους συντηρητικούς που αντιδρούσαν στην εισαγωγή αυτών των φιλοσοφικών διδασκαλιών μπορούν να καταταγοῦν σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη ανήκαν αυτοί που ήταν έτσι και αλλιώς εναντίον κάθε φιλοσοφίας, γιατί νόμιζαν ότι αυτή έρχεται σε αντίθεση με τὸ χριστιανικό δόγμα και τὴ διδασκαλία των πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, για τὸν λόγο δὲ αὐτὸν ήταν απορριπτέα. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκαν εκείνοι οί οποίοι ἀντιστρατεύονταν στη μοντέρνα φιλοσοφία, ἐπειδὴ οί ἴδιοι ἔμεναν πιστοί στον ἀριστοτελισμὸ ἢ στον νεοαριστοτελισμὸ, τὸν ὁποῖο εἶχε εισαγάγει στη δεκαετία του 1620-1630 στην Πατριαρχική Ἀκαδημία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Θεόφιλος Κορδαλλεύς, ἕνας τῶς μαθητῆς του Ἑλληνικοῦ Ποντιφικικοῦ Κολλεγίου τῆς

15. Βλέπε τὴν πρόσφατη ἐργασία του Προτοπρεσβυτέρου Κ. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Ὁ Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης καὶ οί παιδαγωγικές θέσεις του. Συμβολή στην ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς παιδείας*, Θεσσαλονίκη 2009, σὺν σελ. 227-251 τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐκτενὴς βιβλιογραφία για τὸν Νεόφυτο.

16. ARGYROPOULOS R. D., «Traductions en grec moderne d'ouvrages philosophiques (1760-1821)», *Revue des études sud-est européennes*, X (1972), 363-372.

Ρώμης¹⁷. Σ' αὐτὴν τὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκε καὶ ὁ διαπρεπὴς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σαμουὴλ ὁ Χατζεργής (1763-1768, 1773-1774)¹⁸, ὁ ὁποῖος ἀντιπαθοῦσε ἰδιαιτέρως τὸν μεγάλο διδάσκαλο τοῦ ἑλληνικοῦ 18ου αἰῶνα, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη¹⁹, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ὁ τελευταῖος ἦταν εἰσηγητὴς μοντέρνων φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν καὶ δὲν παρέμενε πιστὸς στὸν ἀριστοτελισμό, ὅπως ὁ ἴδιος. Ὡστόσο τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε ἰδρύσει τὸ 1750 στὸ Ἅγιον Ὄρος τὴ μεγαλοπρεπὴ Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία²⁰, τῆς ὁποίας τὴ διεύθυνση ἀνέθεσε στὸν Βούλγαρη, θέση πού αὐτὸς κράτησε ἐπὶ ἑξὶ χρόνια (1753-1759). Στὰ χρόνια τῆς διεύθυνσής του ἡ Ἀκαδημία γνώρισε μεγάλη ἀκμή, ἀνάμεσα δὲ στοὺς μαθητὲς του συμπεριλαμβάνονταν μοναχοί, οἱ ὁποῖοι στὴ συνέχεια συγκαταλέχθηκαν στὴ συντηρητικὴ παράταξη. Αὐτὴ ἡ τελευταία ὅμως, σὲ μία δεδομένη στιγμή, ἀπέκτησε τὴν ὑπεροχὴ δύναμης μέσα στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ δημιουργηθεῖσα νέα πραγματικότητα ὀδήγησε ὄχι μόνο στὸ κλείσιμο τῆς Ἀκαδημίας, ἀλλὰ καὶ στὴν πυρπόλησή της ἀπὸ κάποιους φανατικὸς συντηρητικὸς.

Μία πνευματικὴ μορφή, πού προερχόταν ἀπὸ μοναχικοὺς κύκλους καὶ φαίνεται ὅτι ἔσπασε τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα τῶν σχέσεων Διαφωτισμοῦ καὶ συντηρητισμοῦ, ἦταν ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός²¹. Σπουδαγμένος στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἄθω καὶ μαθητὴς τοῦ Βούλγαρη ἔγινε ἱεροκέρυκας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, περιοδεύοντας πόλεις καὶ χωριά, ὅπου σὲ ἀπλὴ καὶ καταληπτὴ ἀπὸ τὸν λαὸ γλώσσα κήρυττε ὄχι μόνο τὸ Εὐαγγέλιο ἀλλὰ καὶ τὴν ἀξία τῆς παιδείας. Ἐχοντας βαθιὰ ἐκτίμηση γιὰ τὴν κλασικὴ παιδεία, προέτρεπε τὴ νεολαία πρὸς αὐτὴν καὶ παρακινοῦσε τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες νὰ κτίζουν σχολεῖα. Ὡστόσο δὲν ἦταν ὀπαδὸς τῆς καθαρεύουσας γλώσσας ἀλλὰ τῆς δημοτικῆς. Ἦταν ἡ ἐποχὴ πού τὸ

17. Βλ. TSOURKAS C., *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*. Deuxième édition révisée et complétée (Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 95), Thessalonique 1967.

18. Βλ. ΓΕΛΕΩΝ Μ., *Πατριαρχικοί πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης*, ἐν Κωνσταντινουπόλει χ.ἔ., 657-660, 663.

19. Γιὰ τὴ διαπρεπὴ αὐτὴ προσωπικότητα τοῦ 18ου αἰῶνα ἔχουν γραφεῖ πολλά. Πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Βούλγαρη βρῖσκει κανεὶς στὰ ἔργα τῶν PODSKALSKY, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, 428-442, καὶ S. K. BATALDEN, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, New York 1982, 145-199.

20. ΑΓΓΕΛΟΥ Α., «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας», *Νέα Ἐστία*, 37 (1963), 84-105, PODSKALSKY, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, 95-96.

21. Βλ. ΣΑΡΔΕΛΗΣ Κ., *Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ*, β' ἔκδοση, Ἀθήνα 1974.

κίνημα για τη δημοτική είχε αρχίσει, με κύριο εκπρόσωπο έναν γόνο ευγενούς ελληνικής οικογένειας, τόν Δημήτριο Καταρτζή (περ. 1730-1807)²². Αυτός υπήρξε ο πρώτος που εκπροσωπούσε τη φιλολογική υποστήριξη της δημόδους γλώσσας, μολοντί, κατά τὰ ἄλλα, ἄρκετοὶ ἐκκλησιαστικοὶ κήρυκες καὶ συγγραφεῖς εἶχαν πολὺ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἀρχίσει νὰ τὴν χρησιμοποιοῦν, γεγονός που συνήθως παραβλέπεται²³. Καθὼς ἡ ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν γραμμάτων δημιούργησε ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες τὴν ἀρχαιολατρία, αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν εἰσαγωγή στὴ μόρφωση τῆς τεχνητῆς νεοαττικῆς γλώσσας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, με κύριο τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ διάδοση τῶν νέων ιδεῶν μία γλώσσα ἀρχαιοπρεπὴ καὶ στεγνὴ, τὴν ὁποία πολλοὶ λίγοι ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοήσουν²⁴. Ἔτσι, πρεσβεύοντας νέες ιδέες, που ἔρχονταν ἀπὸ τὴ διαρκῶς καὶ περισσότερο στρεφόμενη πρὸς τὴ δημοκρατία Εὐρώπη, δημιουροῦσαν μία πνευματικὴ ἀριστοκρατία καὶ ἓνα σχῆμα παιδείας πολὺ λίγο προσιτὸ στὶς εὐρύτερες λαϊκὲς μάζες.

Ἄν δεχθοῦμε ὡς ὀρθὸ ὀρόσημο, μέσα στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὴ γραμμὴ πὺν χωρίζε ὀπαδοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ συντηρητικὺς –γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος στὴν ἀρχή– τότε θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουμε ὅτι οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ νὰ εἶναι ἐντελῶς ξένοι πρὸς τὶς νέες γνώσεις καὶ ιδέες καὶ ἀμέτοχοι αὐτῶν. Δυστυχῶς μέχρι σήμερα δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπακριβῶς ἡ στάση ὀλων αὐτῶν πὺν χαρακτηρίζονται ὡς συντηρητικοὶ ἀπέναντι στὴν κίνηση πὺν ὀνομάζεται ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς. Ἄν στὸ ἔργο καὶ στὶς πεποιθήσεις τῶν ἐκπροσώπων αὐτοῦ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνακαλύπτουμε πολλὰ στοιχεῖα πὺν ἐξακολουθοῦν νὰ τοὺς κρατοῦν δεμένους με τὴν ἑλληνικὴ ὀρθόδοξη παράδοση καὶ με τὴν Ἐκκλησία ἀκόμη, τὶς ἴδιες ἀντιστοιχίες θὰ ἦταν λογικὸ νὰ περιμένουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά. Μία τέτοια προσδοκία πρέπει μἄλλον νὰ δικαιῶνεται, διότι τὰ δεδομένα πὺν προκύπτουν ἀπὸ μία πρόχειρη ἔρευνα

22. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 177-243. HENDERSON, *The Revival of Greek Thought*, 76-86.

23. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ Μ. Α., *Νεοελληνικὴ γραμματικὴ*. Τόμος πρῶτος. *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, Ἀθήνα 1938, 308-367. Δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Κερνίτης Ἰλίας Μηνιάτης (1669-1714), στὰ ἔργα του, τὰ ὁποία γνώρισαν πολὺ μεγάλη διάδοση, χρησιμοποιοῦσε τὴ δημοτικὴ γλώσσα.

24. Ὁ HENDERSON στὸ ἔργο του *The Revival of Greek Thought*, τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Βούλγαρη (41-63) πολὺ σωστὰ τὸ ἐπιγράφει: «Νέες ιδέες σὲ μία παλιὰ γλώσσα» (New Ideas in an Old Language).

ἀποδεικνύονται πολὺ ἐνθαρρυντικά. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ὑποτιθέμενου συντηρητισμοῦ, ὁ Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης, μετέφραζε συγγράμματα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων στὴν καθομιλουμένη ἑλληνική, ἐπίσης δὲ ἔγραψε γραμματική, καθὼς καὶ σχόλια στὸν Θουκυδίδη, στὰ *Ἠθικά* τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πλουτάρχου²⁵. Πολὺν ενδιαφέρουσα περίπτωση γιὰ τὸ ὑπ' ὄψη ἐρώτημα εἶναι ὁ μεγαλύτερος Ἑλληνας θρησκευτικὸς συγγραφέας τοῦ 18ου αἰῶνα, ὁ ὁσίου Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809), ἕνας μεγάλος ἀσκητής, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πολυγραφότερους λόγιους μοναχοῦς²⁶. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ συγγράματά του ὑπάρχει καὶ ἕνα *Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*²⁷, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν πεμπτοσύνη τῆς ἀσκητικῆς του διδασκαλίας. Διαβάζοντας κάποιος προσεκτικὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνακαλύπτει σ' αὐτὸ γνώση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη²⁸, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ ὁσίου Νικόδημος εἶχε διαβάσει ἔργα ἀρχαίων φιλοσόφων. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ Νικόδημος ἀναφέρεται σὲ ἐμπειριοκρατικὲς ἀρχὲς μέσα σὲ ἕνα βιβλίο στὸ ὁποῖο συγχρόνως μιλάει γιὰ μυστικιστικὲς ἐμπειρίες καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὶς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ. Βεβαίως εἶναι κριτικὸς ὡς πρὸς τὶς ἀρχὲς αὐτές. Τόσο μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο αὐτό, ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα του, προδίδεται ἐπίσης μία ἄριστη ἐνημέρωσή του γύρω ἀπὸ τὴν ἀστρονομία, τὴν

25. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Ὁ Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης*, 52-54, 75-78, 84-88, 95-102, 156-172, 180-184.

26. Ἡ περὶ Νικόδημου βιβλιογραφία εἶναι μεγάλη. Βλ. PODSKALSKY, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, 460-463, 466-473. Τὰ μὲ ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα βιβλία πού ἀναφέρονται στὸν ὅσιο Νικόδημο εἶναι τῶν C. PAPOULIDIS, *Nicodeme l'Hagiorite (1749-1809)*, Athènes 1967, G. E. MARNELLOS, *Saint Nicodème l' Hagiorite (1749-1809), maitre et pédagogue de la nation grecque et de l' Église Orthodoxe* (*Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 64) Θεσσαλονίκη 2002, καὶ M. ΚΑΡΑΜΥΖΙ, *Творчество на Никодим Светогорец и атонски неοисихазъм*, София 2004. Πολὺ λίγο γνωστὴ παραμένει στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἡ ἀξιολογία γιὰ τὸν ὅσιο Νικόδημο διατριβὴ τοῦ I. CITTERIO, *L'orientamento ascetico-spirituale di Nicodimo Aghiorita*, Alesandria 1987. Βλέπε καὶ τὰ πρακτικὰ συνεδρίου γιὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο: *Nicodemo l' Aghiorita e la Filocalia*. Atti dell'VIII Convegno ecumenico internazionale di spiritualità ortodossa sessione bizantina. Bose, 16-19 settembre 2000 a cura di Antonio Rigo, Magnano (BI) 2001.

27. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι: *Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων, τῆς τε φαντασίας, τοῦ νοῦς καὶ τῆς καρδίας καὶ ποῖα εἰσὶν αἱ οἰκείαι τοῦ νοῦς ἡδοναί*. Συντεθὲν καὶ ἐπιδιορθωθὲν παρὰ τοῦ ἀοιδίμου Νικόδημου μοναχοῦ Ἀγιορείτου, ἐκδίδεται ἤδη ἐπεξεργασμένον τὸ δεύτερον ὑπὸ Σωφρονίου μοναχοῦ Ἀγιορείτου, ἐκ Ραιδεστοῦ Κεχαγιόγλου, ἐν Ἀθήναις 1885.

28. Στὸ *Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον*, 92, ὑπάρχει παράγραφος μὲ τίτλο: «Πῶς ἐρμηνεύεται τὸ ἀριστοτελικὸν ἀξιῶμα τὸ λέγον· “οὐδὲν ἐν τῷ νῷ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει”».

ἀνατομία και τις θεωρίες για τη φυσιολογία του William Harvey. Αυτό δείχνει ότι ο κύριος εκπρόσωπος της άσκητικής και κατά συνέπεια συντηρητικής παράταξης, όχι μόνο ήταν ενήμερος επάνω στις νέες γνώσεις που έρχονταν από τη δυτική Ευρώπη, αλλά και τις αποδεχόταν μάλιστα²⁹.

Αλλά και στην καθαρώς θρησκευτική σφαίρα ο όσιος Νικοδήμος δείχνει προς τη Δύση ένα μεγάλο άνοιγμα, το οποίο είχε πολύ μεγάλη απήχηση μέσα στις ευρύτερες λαϊκές μάζες. Ανάμεσα στα πολυπληθή έργα του υπάρχουν δύο, τα οποία αποτελούν ελαφρές διασκευές έργων ρωμαιοκαθολικών συγγραφέων. Το ένα τιτλοφορείται *Ο άορατος πόλεμος*, και αποτελεί διασκευή του έργου *Combattimento spirituale* του Lorenzo Scupoli (περ. 1530-1610), Ιταλού Θεατίνου μοναχού και θρησκευτικού συγγραφέα. Το άλλο είναι τα *Πνευματικά γυμνάσματα*, το οποίο αποτελεί επίσης διασκευή του έργου *Exercicios spirituales* του Ίησουΐτη μοναχού Giovanni Pietro Pinamonti (1632-1703), το οποίο έχει ως βάση έργο του ιδρυτή του Τάγματος των Ίησουιτών Ίγνατίου Loyola (1491-1556)³⁰. Έτσι, ένας από τους αυστηρότερους Έλληνες ορθόδοξους συγγραφείς του 18ου αιώνα δεν διστάζει να μεταφέρει καρπούς της ιταλικής ρωμαιοκαθολικής πνευματικότητας στον ελληνικό κόσμο³¹, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του συντηρητικού Άγιορείτη μοναχού Θεοδωρήτου Λαυριώτη.

29. Υπάρχουν στο *Συμβουλευτικόν ἐγχειρίδιον* κεφάλαια επιγραφόμενα «Ποῖον σχῆμα ἔχει ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τοὺς ἀνατόμους τῶν νεωτέρων», στο οποίο δίδεται ἡ ἀνατομικὴ παράσταση τῆς καρδιάς (213-217), καὶ «Περὶ τοῦ πόσα θαύματα περιέχει ἐν ἑαυτῷ τὸ ἐν θαῦμα τῆς ἐπὶ τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου γενομένης ὑπερφυσικῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου», ὅπου παρίσταται ἡ κυκλικὴ κίνησις τῆς γῆς γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο (218-222). Σὲ σχέση μετὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλέπε τὸ ἄρθρο τοῦ V. CANDEA, «William Harvey, Anthime Gazis et les débuts de la science roumaine moderne», *Balkan Studies*, 5 (1964), 77-88.

30. Βλ. VILLER M., «Nicodème l'Hagiorite et ses emprunts à la littérature spirituelle occidentale. Le "combat spirituel" et les exercices de S. Ignace dans l'Eglise byzantine», *Revue d'ascétique et de mystique*, 5 (1924), 174-177, ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ Κ., «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου Γυμνάσματα Πνευματικά τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου μετὰ τὸ Exercicios spirituales τοῦ ἁγίου Ίγνατίου de Loyola», *Μακεδονικά*, 11 (1971), 163-170, ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Ε. Ν., «Ἀόρατος Πόλεμος (1796), Γυμνάσματα Πνευματικά (1800). Ἡ πατρότητα τῶν μεταφράσεων τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη», *Ἐρανιστής*, 19 (1993), 102-135.

31. Δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη μία συστηματικὴ μελέτη τῶν πηγῶν τῶν ἔργων τοῦ οσίου Νικοδήμου, γιὰ τὴ γλωσσομαθεῖα τοῦ οσίου ἔχουν διατυπωθεῖ λανθασμένες θέσεις. Βλ. FRANGISKOS E. N., «La questione della conoscenza delle lingue straniere in Nicodemo l'Aghiorita», *Nicodemo L'Aghiorita e la Filocalia. Atti dell'VIII Convegno ecumenico internazionale di spiritualità ortodossa sessione bizantina*, 205-222.

Τελειώνοντας την πολύ σύντομη αυτή περιγραφή της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τον συντηρητισμό κατά τον 18ο αιώνα, μπορούμε να προβοῦμε σε μερικές γενικές παρατηρήσεις. Ἀπὸ αὐτὰ πὸν σημειώθηκαν παραπάνω προκύπτει ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς σύγκλισης καὶ σύνθεσης τῶν δύο ρευμάτων –τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν ἄλλα ἀπὸ τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ ἐπίδραση καὶ τὴν ἑλληνικὴ βυζαντινὴ παράδοση– ὑπῆρχαν εὐθύς ἐξαρχῆς κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐκτύλιξης τῶν ρευμάτων αὐτῶν μέσα στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὡστόσο τὰ ρεύματα, πὸν ὑποτίθεται ὅτι βρίσκονται σὲ ἀντίθεση, ἔχουν κάποιες ιδιαιτεριότητες, οἱ ὁποῖες πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθοῦν. Τὰ δυτικὰ ρεύματα ἦρθαν ἀθρόα μέσα στὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σὰν ξένο σῶμα, ὕστερα ἀπὸ μίαν διακοπὴ τῆς φυσικῆς ροῆς τους γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους. Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία ὑπῆρξε χαρακτηριστικὸ ὀπαδῶν τόσο τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ συντηρητισμοῦ, ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀναγέννησης τῶν κλασικῶν γραμμάτων στὴ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ἦρθε καὶ αὐτὴ στὸν Ἕλληνα σὰν νέο στοιχεῖο. Ὁρισμένοι ὀπαδοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ θέλησαν νὰ ἀναγεννήσουν τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, λησιμονώντας μίαν διαδρομὴ αἰῶνων πὸν ἦδη χῶριζε τὸν ἑλληνισμὸ ἀπὸ αὐτήν, καὶ στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας εἶχε διαμορφωθεῖ ἕνας ἄλλος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, ὁ βυζαντινός. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, στὴ συντηρητικὴ παράταξη ὑπῆρχε ἐπίσης ἕνα μεγάλο κενό, διότι καὶ ἐκεῖ ἀγνοεῖτο οὐσιαστικὰ ἡ βυζαντινὴ παράδοση, ἡ ὁποία περιέκλειε στοιχεῖα πὸν μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν ὡς ἀνανεωτικοὶ παράγοντες στὴν πνευματικὴ ζωὴ. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ἐμφάνιση τῶν δύο ρευμάτων, μὲ περισσότερα μᾶλλον στοιχεῖα σύγκλισης παρὰ ἀπόκλισης, δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ μίαν πραγματικὴν σύνθεση, τῆς ὁποίας ἡ προσεκτικὴ καὶ ἀναλυτικὴ μελέτη πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ ὀλοκληρωθεῖ.